

תוכן		מחיר	
דף	תוכן	מחיר	מחיר
1	הערות	10	10
2	הערות	10	10
3	הערות	10	10
4	הערות	10	10
5	הערות	10	10
6	הערות	10	10
7	הערות	10	10
8	הערות	10	10
9	הערות	10	10
10	הערות	10	10
11	הערות	10	10
12	הערות	10	10
13	הערות	10	10
14	הערות	10	10
15	הערות	10	10
16	הערות	10	10
17	הערות	10	10
18	הערות	10	10
19	הערות	10	10
20	הערות	10	10
21	הערות	10	10
22	הערות	10	10
23	הערות	10	10
24	הערות	10	10
25	הערות	10	10
26	הערות	10	10
27	הערות	10	10
28	הערות	10	10
29	הערות	10	10
30	הערות	10	10
31	הערות	10	10
32	הערות	10	10
33	הערות	10	10
34	הערות	10	10
35	הערות	10	10
36	הערות	10	10
37	הערות	10	10
38	הערות	10	10
39	הערות	10	10
40	הערות	10	10
41	הערות	10	10
42	הערות	10	10
43	הערות	10	10
44	הערות	10	10
45	הערות	10	10
46	הערות	10	10
47	הערות	10	10
48	הערות	10	10
49	הערות	10	10
50	הערות	10	10
51	הערות	10	10
52	הערות	10	10
53	הערות	10	10
54	הערות	10	10
55	הערות	10	10
56	הערות	10	10
57	הערות	10	10
58	הערות	10	10
59	הערות	10	10
60	הערות	10	10
61	הערות	10	10
62	הערות	10	10
63	הערות	10	10
64	הערות	10	10
65	הערות	10	10
66	הערות	10	10
67	הערות	10	10
68	הערות	10	10
69	הערות	10	10
70	הערות	10	10
71	הערות	10	10
72	הערות	10	10
73	הערות	10	10
74	הערות	10	10
75	הערות	10	10
76	הערות	10	10
77	הערות	10	10
78	הערות	10	10
79	הערות	10	10
80	הערות	10	10
81	הערות	10	10
82	הערות	10	10
83	הערות	10	10
84	הערות	10	10
85	הערות	10	10
86	הערות	10	10
87	הערות	10	10
88	הערות	10	10
89	הערות	10	10
90	הערות	10	10
91	הערות	10	10
92	הערות	10	10
93	הערות	10	10
94	הערות	10	10
95	הערות	10	10
96	הערות	10	10
97	הערות	10	10
98	הערות	10	10
99	הערות	10	10
100	הערות	10	10

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl / E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 30, Nummer 3 / Nisan 5777 – April 2017

OPLAGE 295 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - BANKREKENING NL07INGB0000259272

De Joodse opvatting over esthetiek en schoonheid

Door Wim Neevel (*1)

In het traditionele Joodse milieu bestond er tot in de twintigste eeuw nauwelijks enige aandacht voor esthetiek. Volgens de grote Duitse filosoof Hegel zouden Joden geen gevoel voor artistieke creativiteit hebben. Is dat inderdaad zo? Noch in de grote Jewish Encyclopedia noch in de befaamde Encyclopedia Judaica is iets te vinden over esthetiek.

Esthetiek

Esthetiek wordt omschreven als een wijsgerige discipline waarin vakfilosofen standpunten en argumenten over schoonheid en kunst definiëren en analyseren. Een ondercategorie ervan is de esthetica of kunstfilosofie: het denken over kunst. Dat begrip is afgeleid van het Griekse woord 'aisthesis', dat wil zeggen de zintuigelijke waarneming of gewaarwording. De term 'esthetica' kan inmiddels heel verschillende ladingen dekken. "Vanaf de Verlichting is het esthetische kernbegrip immers niet meer 'schoonheid' maar 'waarheid'. Moderne kunstenaars zoeken 'het onzegbare', de spirituele beleving van de menselijke existentie." Dit schrijft J. de Wal in 1999 in zijn dissertatie *Kunst zonder kerk*. (*2) In plaats van vrome verhalen vertellen, antwoorden geven en de hemel beloven, stelt moderne kunst vooral vragen en biedt ze metafysisch pluriformiteit en vooral onzekerheid.

De filosoof G.W.F. Hegel (1770-1831) constateerde in zijn filosofische geschriften - *Vorlesungen über die Aesthetik*, 1821 - dat het jodendom een beeldloze verering van God had voortgebracht, waaruit hij [Hegel] het onvermogen van de Joden afleidde om zelfs maar enig kunstwerk voort te brengen. In de Europese cultuur zou, vol-

Het Wit-Russische dorpsleven, gouache van Chagall

gens Hegel, het jodendom daarom op geen enkele positie aanspraak kunnen maken. Echter, in 1922 noteerde Marc Chagall (1887-1985) in zijn dagboek - tijdens zijn verblijf in Moskou, in een terugblik op de eerste jaren van de Russisch-Joodse Avantgarde - een tegenovergestelde opvatting: "Als ik geen Jood was, in de volle betekenis die ik aan dit woord geef, dan zou ik geen kunstenaar zijn of ik zou in ieder geval totaal iemand anders zijn." (*3)

Schoonheid

Esthetiek en jodendom lijken elkaars tegenpolen. Socrates gaf de klassieke Griekse kunstenaars de raad om vooral de uitdrukking van zielstoestan- den na te streven. Tegenover de aanvaarde bewering van 'de kunst als weergave van de werkelijk- heid' stelde Aristoteles, dat de kunst door uitscha- keling van het bijkomstige de schoonheid van het algemene moet openbaren.

Wat is de Joodse opvatting over esthetiek en schoonheid? Na haar ontmoeting met Rabbi Jehosjoe'a ben Chanania riep een Romeinse keizersdochter uit: 'Wat een prachtige wijsheid in zo een lelijk vat'. Rabbi Jehosjoe'a was niet van zijn stuk gebracht, integendeel. Hij ging met het meisje in discussie: 'Waar bewaart jouw vader zijn wijn?'. 'In aardewerken vaten, waar anders?', antwoordde zij. 'Wel', hervatte Rabbi Jehosjoe'a, 'een keizer zou zijn wijn wel in gouden en zilveren vaten mogen bewaren'. Zo gezegd, zo gedaan. De wijn werd zuur en de keizer boos. Zijn dochter biechtte op van wie het voorstel om wijn in gouden vaten te bewaren gekomen was. Rabbi Jehosjoe'a moest voor de keizer verschijnen om zijn merkwaardige raad toe te lichten. Rabbi Jehosjoe'a legde uit dat hij de opmerking van de dochter van de keizer slechts op een ander niveau vertaald had om haar duidelijk te maken, dat wijsheid en schoonheid niet samengaan. De keizer vroeg toen of men zo mag generaliseren: 'Er zijn toch mooie mannen, die veel geleerd hebben?'. Maar Rabbi Jehosjoe'a hield voet bij stuk: 'Als ze lelijker zouden zijn geweest, hadden ze meer geleerd!' (B.T. Ta'aniet 7a; Nedariem 50b).

Joodse kunstenaars

De geschiedenis van de Joodse kunst begint eigenlijk al in de tijd van Mozes bij de bouw van het heiligdom en later bij de bouw van de Tempel in Jeruzalem. Over Betsaleel, de kunstvaardige handwerker, lezen we in Exodus 31: "hij kan ontwerpen maken en ze in goud, zilver, koper en brons uitvoeren." Al eerder, in Exodus 25:31-40, heeft God Mozes opgedragen om de vuurschaal- tjes van de menorah de vorm van amandelbloesem te geven. Het Hebreeuwse woord voor amandel, *sjakied*, is afgeleid van het woord voor ontwakken – zoals uit een winterslaap. De amandel is de eerste boom die bloeit in Israël, soms al eind januari. (*4) Betsaleel en ook Oholiav zijn in de Tora de voormannen van de kunstenaars en am- bachtlieden. Als vermaning hebben zij meege- kregen dat bij de vervaardiging van de Misjkan oftewel tabernakel, de sjabbat in acht genomen moet worden.

In synagoges worden eeuwenlang, als constante factor, afbeeldingen van de Tempel, maar ook voorwerpen daaruit – zoals de menorah en de sjofar – als decoratie gebruikt. Mozaïeken in synagoges in Galilea tonen ook Romeinse kosmische sym- bolen en de tekens van de zodiac, de twaalf tekens van de dierenriem. Van grote betekenis zijn ook de muurschilderingen van bijbelse taferelen in de – uit de eerste eeuw stammende – synagoge van Dura Europos in Syrië.

Door de politieke omwentelingen in het Midden-Oosten verhuist de kunst met de Joden mee naar Europa. Middeleeuws Europa kent door de politieke instabiliteit, de sociale restricties en vervolgingen geen goede voedingsbodem voor Joodse kunst. Men 'vlucht' in het illustreren van Hebreeuwse manuscripten, wat resulteert in een bloeiperiode daarvan. Typerend zijn volledig geïllustreerde pagina's, maar ook de geïllustreerde letters en initialen.

Pagina uit de 'Vogelkop-Haggada', Würzburg, eind 13e- begin 14e eeuw, nu in het Israël Museum in Jeruzalem.

Als er al sprake is van typisch Joodse kunst door Joden gemaakt, is dat van toepassing op de uitbundig gedecoreerde houten synagoges in Oost-Europa. Helaas zijn deze sjoeltjes door de vele vervolgingen nagenoeg volledig verdwenen. Enkele musea in Israël tonen nog restanten. (*5)

Met de emancipatie van de Joden verandert veel in de Joodse kunst. Inderdaad zijn uit lang vervlogen tijden nauwelijks Joodse kunstenaars bekend, laat staan kunstenaarsdynastieën, zoals Breughel de oudere en Breughel de jongere of de Holbeins, met een vader en twee bekende zonen als kunstenaar. Maar vanaf de negentiende eeuw komen we voor het eerst bekende Joodse kunste- naars tegen zoals Camille Pissarro (1832-1903) – mede verantwoordelijk voor het ontstaan van het impressionisme – en Jozef Israëls, bekend van de

sociaal gerichte stroming van de Haagse School. De Nederlandse Israëls zijn zelfs een voorbeeld van een echte kunstenaarsdynastie, want Jozef Israëls (1824-1911) stond in zijn tijd al hoog aangeschreven en zijn zoon Isaac (1865-1934) overvleugelde - volgens velen - zelfs nog zijn vader. In alle vernieuwingsbewegingen zijn Joden voortaan prominent aanwezig. Zo heeft het Bauhaus een Joodse, Nederlandse representant in Paul Citroen. Trouwens, die kleine afgebeelde gouache van Marc Chagall - die Museum de Fundatie in Zwolle sinds 2009 in bezit heeft - is ooit eigendom geweest van deze schilder en tekenaar Paul Citroen.

Schoonheidsbeleving te min?

Was het de Joodse geleerden te min zich in te laten met de schoonheidsbeleving als zodanig? Een theoretische beschouwing over de aard van het schone zult u tevergeefs in de Talmoed zoeken. Maar her en der verspreid besteedt de Talmoed zeker aandacht aan subjectieve schoonheidservaringen. De belangstelling is niet zozeer gericht op de feitelijke eigenschappen van het schone. Centraal staat wat er omgaat in de mens die ervan geniet.

In B.T. Berachot (20b) stelt de Talmoed, dat 'drie zaken de geest verruimen: een mooie woning, een knappe echtgenoot en fraaie voorwerpen'. In zijn 'Acht Hoofdstukken' werkt Maimonides dezelfde gedachte nader uit: 'De geest heeft er behoefte aan zich te ontspannen door te kijken naar schilderijen en andere fraaie objecten. Interieurverzorging en -versiering met schilderijen en borduurwerken mag niet als oppervlakkig of immoreel beschouwd worden'. Iets verder in tractaat Berachot (folio 58a) wordt nog voorgeschreven om bij het zien van fraaie schepselen of mooie bomen de beracha – zegenspreuk – 'Geprezen is Hij, die zulke zaken in Zijn wereld heeft' uit te spreken. De midrasj-verzameling Sjmot Rabba (15:22) doet er nog een schepje bovenop: 'Wanneer men een mooie zuil ziet, zegt men: Geprezen de groeve, waaruit hij gehouwen is. De wereld is mooi. Geprezen is G'd die door Zijn woord de wereld geschapen heeft. Gelukkig ben jij, o wereld, nu G'd jouw Koning is'.

Bij de bouw van de Tabernakel in de woestijn werd over de prachtige tentbedekking een dek van mindere kwaliteit gehangen, die aan alle kanten iets overhing opdat de onderste niet beschadigd zou worden. Niemand minder dan Rasjje (1040-1105) ziet hierin een les in welgemanierdheid:

'De Tora leert hier, dat men zuinig moet omgaan met het schone'. Schoonheid wordt gewaardeerd maar niet verheerlijkt. De literaire schoonheid van Griekenland kreeg zelfs een officiële plaats in de Tora. Volgens Rabban Sjimon ben Gamliël (2e eeuw) is de enige taal waarin de Tora met behoud van heiligheid vertaald kan worden het Grieks onder het motto, dat de Griekse literaire schoonheid een plaats heeft in de tenten van Sem (Bereesjiet / Genesis 9:27).

Ook lichamelijke schoonheid kreeg de aandacht van de Wijzen. In Wajikra (Leviticus) 21:10 wordt gesproken over een koheen – priester, die 'groter is dan zijn broeders'. In het Talmoed-tractaat Horajot (9b) wordt gevraagd waarin de Hogepriester zich onderscheidde van de overige kohanim. En het antwoord luidt, dat hij moest uitblinken in fysieke schoonheid en kracht, in wijsheid en rijkdom. Alleen met deze kwalificaties kon men in aanmerking komen voor het hoogste religieuze ambt binnen het jodendom.

In de zeventiende eeuw schreef Rabbi Jesaja Horowitz in zijn Sjné Loechoth Habriet – de twee stenen tafelen, dat voor het eerst in 1698 in Amsterdam gedrukt werd, een soort ethisch testament aan zijn kinderen. In één van zijn opdrachten staat, dat de boeken waaruit men leert mooi gebonden en fraai gecalligrafeerd moeten zijn: 'De studie moet aangenaam zijn!'.

Kentering aan het einde van de 18e eeuw

Toch constateren historici vanaf de achttiende eeuw grote onverschilligheid en desinteresse voor esthetiek. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de massale verpaupering van de Joden in Europa. In de Misjna (Nedariem 9:10) staat het al: 'Rabbi Jisjmaël zei huilend: de dochters van Israël zijn mooi alleen de armoede maakt hen lelijk'. In dompige getto's bijeengedreven, mochten zij geen openbare ambten bekleden. Verstoten uit de maatschappij werden zij onverschillig voor de buitenwereld. Maar de afzondering had een positieve invloed op hun religieuze leven.

De Joodse creativiteit ging zich vrijwel uitsluitend richten op de wereld van de geest: vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst tot 1800 zagen niet minder dan 9000 verschillende Hebreeuwse boeken het licht. Uit deze periode stamt ook een interessante semantische verandering. De Jiddische uitdrukking 'a sheiner jid' verloor zijn esthetische bijklank. In plaats daarvan kreeg het ethische betekenis; 'a sheiner jid' was een vroom en wijs mens.

Een onterecht verwijt

Voor de orthodoxie wordt nogal eens gebrek aan gevoel voor kunst verweten. Om de vermeende minachting van de Wijzen voor de schoonheid van de natuur te bewijzen, citeert men te pas en te onpas Rabbi Ja'akov: "Als iemand op weg gaat en repeteert wat hij geleerd heeft, dan ophoudt met leren en uitroept: 'hoe mooi is die boom, hoe mooi is die akker' dan rekent men hem dit aan alsof hij zich aan zichzelf bezondigt" (Pirké Awot 3:9). Critici vergeten echter dat deze veroordeling bedoeld is voor iemand, die zich niet langer wijdt aan Torastudie en alleen maar de natuur ziet zonder de Schepper van dit alles. Ontwikkeling van de esthetische ontvankelijkheid als bron van levensvreugde of ter vergroting van de innerlijke harmonie is het jodendom niet te min maar wel te weinig. Voor kunst en esthetiek geldt hetzelfde als voor alle andere aardse fenomenen: alles moet dienstbaar zijn aan de ontplooiing van het hoogste mensaspect, de relatie mens-God. De hoogste vorm van artistieke creativiteit is de mens als schepsel, geschapen naar het goddelijk beeld. De bekende Misjnaleraar Hilleel (1e eeuw) begreep dit. Toen hij de leerschool verliet, werd hij begeleid door zijn studenten. 'Meester, waar gaat U heen', vroegen zij. Hilleel antwoordde, dat hij een gebod ging vervullen. 'Welke mitswa?', vroegen de leerlingen. 'Ik ga mij baden, antwoordde Hilleel. 'Dat heet een mitswa?'. 'Jazeker,' antwoordde Hilleel, 'in de theaters en circussen staan standbeelden van de keizer. Een hoge functionaris

is speciaal belast met het schoonhouden en op-poetsen van de beelden. Ik, die geschapen ben naar G'ds beeld en gelijkenis zoals er geschreven staat (Bereesjiet / Genesis 1:27): 'En G'd schiep de mens naar Zijn beeld', ben toch zeker verplicht om dat 'beeld' schoon te houden?'

Joodse opvoeding richt zich op de ontplooiing van de spirituele esthetiek van juist dit kunstwerk. Koning Salomo verwierp schoonheid als ijdelheid. Kunst en esthetiek zijn geen doel in zichzelf. Maar wanneer schoonheid en kunstzinnigheid worden aangewend om het hogere in de mens te accentueren wordt verfraaiing een gebod. In de Talmoed en Sjoelchan Aroech wordt aan kunst en esthetica ter ondersteuning of als uiting van religieuze gevoelens bijzonder veel waarde gehecht.

Noten:

(*1) Dit artikel is voor een deel gebaseerd op de bespreking van Parsja Besjalach, het Tora-deel van de week (Sjemot / Exodus 13:17-17:16) door rabbijn mr. drs. R. Evers en geplaatst op 9 februari 2017 – <http://www.nik.nl/2017/02/parsja-besjalach-5777/>

(*2) J. de Wal, Kunst zonder kerk. Aspecten van religie in de Nederlandse autonome beeldende kunst tussen 1945 en 1990, met bijzondere aandacht voor de jaren tachtig. Groningen, 1999, diss. RU, m.n. p. 13-28

(*3) M. Chagall, *What is a Jewish Artist?*, in: L.S. Dawidowicz, *The Golden Tradition, Jewish Life and Thought in Eastern Europe*, Boston 1968, p. 332

(*4) Ontleend aan 'Bloesemtijd', NIW 03-03-2017

(*5) Gedeeltelijk ontleend aan de bespreking van het boek van Gabriëlle Sed-Rajana: 'Jewish Art', in NIW 14-03-1997

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken en andere materialen over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De collectie bevat onder andere verscheidene titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. De collectie wordt verkregen uit schenkingen of aankoop. In november 2016 mochten wij een grote schenking boeken voor onze collectie ontvangen van dhr. Wil Wolters. Onze hartelijk dank hiervoor!

Hieronder volgt een kleine selectie van de boeken die wij ontvingen van dhr. Wolters. In de Bibliothecaria van de komende Judaica-bulletins zal steeds een selectie van deze gift geplaatst worden.

Jeannette Hansma, Bibliothecaris Stichting Judaica Zwolle, jhhansma@gmail.com

Fuller, J.F.C.

De verborgen wijsheden van de Kabala.

Plaatscode 213 Full

Lapide, Pinchas

Ieder komt tot de Vader.

Plaatscode 238.1 Lapi

Lapide, Pinchas

Hoe heeft men zijn vijanden lief, met een nieuwe vertaling van de Bergrede.

Plaatscode 238.2 Lapi

Lapide, Pinchas

Is dat niet de zoon van Jozef? Jezus in het hedendaagse jodendom.

Plaatscode 238.2 Lapi

Sjolem Aleichem.

Tevje in boter en kaas.

Plaatscode SJOL

'A lichtiker andenk'

Deprimerende gebeurtenissen 75 jaar geleden in Minsk

Door Wim Neevel

“Iedereen kent Auschwitz, het 'symbool van het kwaad'. Maar wie heeft er van Panerai, Baranavitsji of Ozaritsji gehoord? De meeste Joden stierven in de Tweede Wereldoorlog aan het oostfront. De verschrikkingen in de voormalige Sovjet-Unie vormen een onbekende en verdrongen geschiedenis. Geen land heeft zo te lijden gehad als Wit-Rusland.” (*1)

Bloedlanden

Wit-Rusland is rijk aan Joodse geschiedenis. Voor de oorlog hadden veel steden en dorpen een Joodse meerderheid. De bekendste Joodse kunstenaar, afkomstig uit Vitebsk, was Marc Chagall (1887-1985). Ook woonde hier, in het plaatsje Radun, de Chofetz Chaim – de bijnaam van Rav Israel Meir Kagan (1838-1933) – één van de beroemdste Oost-Europese rabbijnen. Van dit roemrijk verleden is niet veel meer over. Het nazisme en het communisme hebben deze Joodse gemeenschap gedecimeerd. De hoofdstad Minsk heeft nu nog maar twee synagoges, ooit waren het er tweehonderd. De centraal gelegen monumentale Choral Synagoge werd door de sovjets in een theater veranderd en dat is zo gebleven.

Wit-Rusland maakte voor de Tweede Wereldoorlog deel uit van wat de Amerikaanse historicus Timothy Snyder de 'bloedlanden' noemt: de Baltische Staten, Polen, Wit-Rusland en de Oekraïne. Die landen werden de proeftuin waarin twee dictators hun dood en verderf zaaiden. De 'oogst' was: tussen 1932 en 1945 kwamen hier 14 miljoen mensen om het leven – burgerslachtoffers – de miljoenen soldaten die hier sneuvelden niet meegerekend.

Stalin was evenmin als Hitler immuun voor het antisemitisme, maar de definitieve oplossing van het 'Joodse vraagstuk' was exclusief Hitlers project. Aanvankelijk stond het pas na het einde van de oorlog op het programma. Maar toen in december 1941 de Duitse opmars voor Moskou vastliep, werd duidelijk dat de oorlog niet kon worden gewonnen. De sjoa werd nu Hitlers oorlogsdoel, waarvan de uitvoering overigens wel werd vergemakkelijkt doordat Stalin met zijn terreur voorbereidend werk had verricht. De meeste slachtoffers werden niet vermoord in de vernietigingskampen maar vlak bij huis, doodgeschoten en in massagraven geworpen: een

deprimerend verhaal. “Eén dode is een tragedie, een miljoen een statistiek”, zou Stalin eens hebben gezegd. Het is aan ons om “die getallen weer te veranderen in mensen”. (*2)

Dood door kogels

Auschwitz is dus niet het hele verhaal. Veel is er aan Auschwitz voorafgegaan, waar vanuit West-Europa nooit zo goed naar is gekeken. De sjoa begon niet met de gaskamers, maar met de massagraven waar Joden met kogels werden vermoord. Voordat Auschwitz 'fabrieksmatig' ging werken vond eind september 1941 in Kiev in twee dagen tijd een afschuwelijke massamoord plaats. Het was een 'vlekkeloze operatie' – uitgevoerd door het Sonderkommando 4a – waarbij bijna 34.000 Joden het leven lieten. Zij moesten naar een ravijn lopen, dat bekend staat onder de naam 'Babi Jar' en werden daar groepsgewijs met een kogel vermoord. De nazi's zagen hier wat grootschalig mogelijk was. We zullen nooit kunnen begrijpen hoe mensen die op de koppel van hun uniform “Gott mit uns” hadden staan, de uitvoerders waren van *the holocaust by bullets*. (*3)

Minsk

Geen land heeft zo te lijden gehad als Wit-Rusland. Hier zijn 628 dorpen verbrand, met de mensen erin! En dan te bedenken dat voor de oorlog veel steden en dorpen een Joodse meerderheid hadden. Overal staan monumenten, maar die bewieroken meestal de Sovjet-Russische heroïek en de strijd van de partizanen. In totaal zijn daar 209 steden en 9200 dorpen vernield, met als belangrijkste doelwit van die nazi-terreur de hoofdstad Minsk. Op 28 juni 1941 bezette de Duitse Wehrmacht Minsk. Tijdens deze 'Operatie Barbarossa' is de stad voor 95% verwoest. Drie weken later werd door de Duitse autoriteiten al het

beruchte getto gesticht voor de naar schatting 90.000 Joden die in Minsk woonden. De SS organiseerde regelmatig schietpartijen op Joden, met als gevolg dat eind juli 1941 al 5.000 Joden waren vermoord. In de herfst van 1941 arriveerden in totaal 7.000 Joden uit Duitsland, Oostenrijk en Tsjechië in Minsk. De SS-autoriteiten hadden 'plaatsgemaakt' voor hen in het getto door het doodschieten van meerdere duizenden Joden in een bos in de buurt van het vernietigingskamp Maly Trostenets, vlakbij Minsk. Dit patroon herhaalde zich daarna nog een aantal keren. Volgens een raming zijn er zo'n 85.000 Joden in Minsk vermoord. De meesten van hen kwamen uit Minsk en omgeving. Ongeveer 24.000 kwamen van elders, velen uit de steden Hamburg, Bremen, Düsseldorf, Frankfurt am Main en Berlijn.

Memorial

Op 2 maart 1942, nu vijfenzeventig jaar geleden, zijn in het getto van Minsk ongeveer 5.000 Joden doodgeschoten door de nazi's. Dit aantal is inclusief 200 kinderen uit het weeshuis in het getto. Ongeveer 500 lichamen werden gedumpt in een kuil die hier vlakbij gegraven was. Al in 1946 werd – op initiatief van de overlevenden van het getto – een monument ter ere van deze vermoorde Joden van Minsk opgericht, dichtbij de plaats van de massa-executie. Op de bronzen obelisk staat een tekst in het Russisch en in het Jiddisj. 'De Yama' (de kuil) wordt deze plaats genoemd.

Minsk, monument 'de Yama' (de kuil)
foto Wim Neevel

Sculptuur van 27 getto-gevangenen
foto Wim Neevel

Het monument is een van de zeer weinige – die in de voormalige Sovjet-Unie is opgericht – met een Jiddisje inscriptie, waarin specifiek de Joodse slachtoffers van de genocide worden genoemd.

“A lichtiker andenk oif eewike joren die finftoezent Jiden - ”.
[.....אליכטיקער אנדענק]

“Een klare (heldere) herinnering in alle eeuwigheid voor de 5.000 Joden die werden vernietigd door de handen van de barbaarse vijanden van humaniteit – de fascisten – Duitse criminelen, 2 maart, 1942.”

In de Sovjettijd hebben de autoriteiten regelmatig gedreigd met het verwijderen van het monument of met het egaliseren van de Yama, de kuil. Pas in 1992, nadat Belarus onafhankelijk was geworden, konden hier herdenkingen worden gehouden. In het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw kwam er een 'laan van rechtvaardigen onder de volkeren'. Een laan met bomen, met op de bordjes de namen van hen die Joden redden. In juli 2000 werd er nog een element aan de herdenkingsplaats toegevoegd: een sculptuur van 27 getto-gevangenen die afdalen in de kuil, voordat ze worden neergeschoten. Bovenaan de trap staat een menora van rode steen. (*4)

Frieda Wulfovna

Jarenlang had Frieda Wulfovna, een overlevende van het getto van Minsk, niet kunnen praten over de dingen die ze als jong Joods meisje had gezien. In 1941, bij het begin van de Duitse bezetting, was ze zeven jaar oud. Ze dacht niet dat mensen haar zouden geloven. Later, bij een bezoek aan het Joods Centrum – dat was opgericht om al die gebeurtenissen tussen 1941 en 1944 vast te leggen –

las ze in een boek van een mede-overlevende van het getto de dingen die ze zelf ook had meegemaakt als jong kind. Gekrijs, executies, rivieren van bloed. Vanaf dat moment wist ze dat mensen ook haar verhaal zouden geloven en ze begon de woorden te zoeken om haar herinneringen te verwoorden. Hier volgen enkele fragmenten uit dat verhaal in haar eigen woorden.

“Ik herinner me een verschrikkelijk pogrom die vier dagen duurde. Mensen waren wanhopig op zoek naar schuilplaatsen tussen de huizen en achter schijnmuren. Ik kan me die schuilplaats voor die vier dagen tussen de huizen nog herinneren. Zestig van ons zaten opgepropt in een kleine beperkte ruimte. Ik kon me nauwelijks bewegen. Een klein meisje van een jaar of vier zat daar ook. Zoals iedereen van ons had ze al in geen vier dagen gegeten en ze begon te huilen. Om de overigen van ons te redden, plaatste de moeder haar handen rond de nek van het kind en verstikte haar.”

“Voordat het getto er was, was er binnen in dat gebied een Joodse markt. De nazi's gebruikten het als executieplaats. Ik herinner me dat ik daar op een dag was toen de nazi's alleen maar jonge meisjes namen. Ik zie die groep van twintig tot vijftig nog zo voor me, sommigen amper 18 jaar oud, allen geblinddoekt. De Duitsers kozen deze gelegenheid om nieuwe experimentele kogels te testen, die op het moment van botsing

explodeerden. Het regende die dag. De straten kleurden rood.”

“De nazi's vermoorden niet alleen de mensen, ze waren wreed en pervers. Vrachtauto's geladen met dronken soldaten kwamen gebuikelijk 's nachts, openden de poorten, om willekeurig complete families af te slachten. Er waren drie mobiele gaskamers in het getto. De lokale nazi-commandant vroeg om meer, zodat meer mensen sneller konden worden vermoord. Op een dag in 1942 kwam Himmler naar Minsk voor het maken van een plan om zich nog sneller van de Joden te ontdoen. Het gekrijs dat ik elke dag hoorde in het getto, hoor ik nu nog, als ik in die buurt loop.”

Frieda Wulfovna is door heel Duitsland gereisd, samen met andere overlevenden, om uitvoerig te vertellen over de gebeurtenissen in het getto. Hun verhaal begint nu eindelijk bekend te worden. (*5)

Noten:

(*1) Koptekst ontleend aan een reportage in Trouw, 03-07-2012, door Manfred van Eyk.

(*2) Gegevens ontleend aan een bespreking in Trouw, 29-01-2011, van het boek van Timothy Snyder: *Bloedlanden. Europa tussen Hitler en Stalin*, Ambo, Amsterdam, 2011.

(*3) Gegevens ontleend aan een interview met Timothy Snyder door Meindert van der Kaaij in Trouw, 27-01-17.

(*4) Bron: www.memorialmuseums.org/eng/staettens/view/290/Yama

(*5) Bron: Belarus, the Bradt Travel Guide, Nigel Roberts, 2015, pag. 164

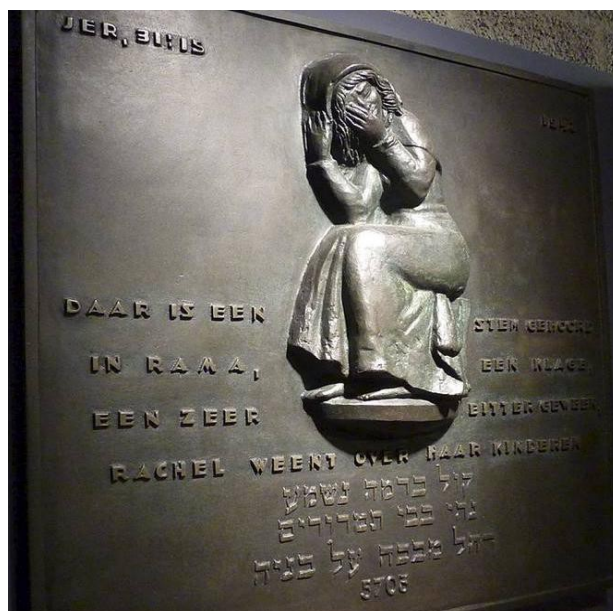
Wie kan Rachel troosten?

Boekbespreking door Wim Neevel

De tranen van Rachel vloeien vanwege het bittere lot van haar nakomelingen, het Joodse volk. God heeft haar tranen in zijn kruik verzameld en opgeschreven in zijn register (Psalm 56:9). Hij volgt nauwlettend hoe zijn volk door de eeuwen heen is opgejaagd.

Op een bronzen plaquette van kunstenaar Theo van der Nahmer uit 1948 in het Museon in Den Haag, staat een bekende tekst van de profeet Jeremia: „*Daar is een stem gehoord in Rama, een klage, een zeer bitter geweest, Rachel weent over haar kinderen.*” Het is dé tekst waar het boekje 'Wie kan Rachel troosten' om draait. Op 29 september 2016 verscheen het bij uitgeverij Toetssteen. Het is geschreven door Klaas de Jong, samen met Jacqueline de Lange-de Wagt en het werd in het Museon aangeboden aan opperrabbijn

Binyomin Jacobs. Dat alles heeft te maken met die bronzen plaquette die daar in het Museon hangt. Daarbij staan de namen van 2000 Joodse kinderen uit Den Haag die in de Tweede Wereldoorlog door de nazi's werden vermoord. Aanvankelijk werd in 1948 die plaquette geplaatst bij de Joodse school aan de Bezemstraat, midden in de oude Joodse wijk. Toen deze school in 1952 werd gesloopt kwam het gedenkteken uiteindelijk in het Museon terecht. In die verdwenen oude Joodse 'Buurt' hangt nu trouwens een kopie van die plaquette

Plaquette in het Museon in Den Haag – Wikipedia beeld

aan de muur bij de Nieuwe Kerk aan de zijde van het Rabbijn Maarsenplein, het oude schoolplein.

Veel afbeeldingen in het boekje zijn gemaakt van schilderijen van Abel Pann die in 1883, als zoon van een rabbijn, was geboren in de regio Vitebsk in Wit-Rusland. Uit dat gebied kwamen ook de Joodse kunstenaars Marc Chagall en Ossip Zadkine. Abel Pann - die eigenlijk Abba Pfeffermann heette - vertrok later, net als Marc Chagall naar Parijs. Zij hadden allebei in Vitebsk lesgehad van de schilder Yehuda Pan. In 1903 maakte Abel Pann als student aan de kunstacademie in Odessa een verslag – in de vorm van tekeningen – van een bloedige pogrom in de stad Kisjinev (nu Chisinau in Moldavië). Twee dagen lang keken de soldaten van de tsaar werkeloos toe bij het moorden op Joden en de verwoesting van Joodse gebouwen. In

1926 verwerkte Abel Pann zijn herinneringen aan die pogrom tot een boek met lithografieën dat de Duitse titel *Der Traenen Krug* kreeg. Als zoon van een rabbijn zal hij geïnspireerd zijn door de woorden uit Psalm 56:9 “*U hebt mijn omzwervingen geteld; doe mijn tranen in uw kruik. Staan zij niet in uw register?*”

In 1921 werd Abel Pann leraar aan de kunstacademie Bezalel in Jeruzalem, die genoemd was naar Betsaleel, de kunstvaardige handwerker uit het boek Exodus. Hier maakte hij ook zijn schilderijen van bijbelse figuren als Abraham, Sara, Riwka en Rachel.

Een woord van dank gaat naar Talia Pann te Jeruzalem voor het gebruik van de afbeeldingen van haar grootvader voor deze uitgave.

Nog even wat titels van hoofdstukken: Jakob ontmoet Rachel, Terug naar het beloofde land, Het graf van Rachel, Rachel weent om haar kinderen, Troosten is een werkwoord, De kunstenaar Abel Pann. Apart moet worden genoemd het hoofdstuk: 'Troosten in de praktijk gebracht'. Met de aankoop van dit boekje wordt de stichting 'Nachamu, Nachmu Ami' – Troost, troost mijn volk (Jes. 40:1) gesteund. Deze stichting uit Renswoude neemt de bijbelse opdracht tot troost en hulp aan het Joodse volk serieus. Ze zoekt naar mogelijkheden om Joodse gezinnen die om wat voor reden dan ook in moeilijkheden verkeren, te helpen.

Een goed geschreven en mooi uitgevoerd boekje, waaruit hierboven al wat informatie is vrijgegeven.

Boekgegevens

”Wie kan Rachel troosten”, Klaas de Jong; uitg. Toetssteen, Vledderveen, 2016; 28 blz.; € 4,50
Bestellen: www.toetssteen-boeken.nl

JUDAICA-AGENDA – VOORJAAR / ZOMER 2017

----- 09-4-2017 – Tentoonstelling

"Geschiedenis van het Joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €4,- (jeugdigen met korting). 7,50 voor niet-leden.

----- 01-5-2017 – Viering

Jom Ha'atmaot-viering, viering van de dag waarop de staat Israël werd uitgeroepen (5 iar 1948). Nadere

informatie over het programma volgt. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle en NIG Zwolle. Locatie: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: € 7,50 voor niet-leden.

-----14-5-2017 – Tentoonstelling (zie bij 09-4-2017)

-----11-6-2017 – Tentoonstelling (zie bij 09-4-2017)

-----09-7-2017 – Tentoonstelling (zie bij 09-4-2017)

-----13-8-2017 – Tentoonstelling (zie bij 09-4-2017)

Teleurstellende Mededeling

De vacature voor administrateur van de Stichting Judaica Zwolle staat weer open. Teunie Mulderij uit Zwolle heeft al vrij snel door omstandigheden moeten bedanken.

Jezus' laatste sedermaaltijd

Door Peter van 't Riet

Maandagavond 11 april begint *pèsach* (het joodse paasfeest) met de sedermaaltijd. Zondag 16 april vieren de Westerse christenen hun jaarlijkse paasfeest. De donderdag daarvoor (“witte donderdag”) wordt tegenwoordig in veel kerken de instelling van het avondmaal of de eucharistie herdacht en gevierd. Dat Jezus' laatste maaltijd, althans bij de evangelisten Markus, Matteüs en Lukas, een echte joodse sedermaaltijd was, dat staat niet elke christen helder voor ogen. Toch kan dit gegeven zo'n viering verdiepen, mits deze niet wordt gezien als vervanging van de echte joodse sedermaaltijd die joden thuis of in de synagoge vieren.

In Jezus' tijd was de *seder* zowel een offermaaltijd als een herdenkingsmaaltijd. Bij de seder wordt de bevrijding uit de slavernij in Egypte niet alleen herdacht, maar ook gevierd alsof men die bevrijding weer zelf meemaakt. Toen deze maaltijd nog in Jeruzalem werd genuttigd, behoorde het paaslam ertoe. Dat werd volgens de joodse kalender op de middag van 14 nisan in de tempel geslacht. Daarna werd het aan het spit gebraden en 's avonds na zonsondergang (op 15 nisan), wanneer de eerste paasdag begonnen was, bij de seder gegeten. Ook de joden die buiten Jeruzalem verbleven, hebben de seder gevierd, maar zonder het paaslam. De sedermaaltijd heeft zijn wortels tot diep in de Oudheid en verliep volgens een bepaalde orde (Hebreeuws: *seedèr*). Die orde bestond al in de tijd van Jezus en wordt tot op de dag van vandaag door de joden gevolgd. Op enkele onderdelen na en met uitzondering van de precieze formuleringen is de huidige seder gelijk aan die van Jezus en zijn discipelen.

De sederliturgie bestaat vandaag uit vijftien onderdelen, waarvan een aantal voor de verhalen over Jezus' laatste maaltijd van belang is. Ik beperk me even tot de verhalen van de evangelisten Matteüs (26:21-30) en Lukas (22:14-39). Het vergelijken van deze verhalen met de sederliturgie kan ons helpen ze beter te begrijpen. Bijvoorbeeld de theologisch belangrijke vraag of Jezus tijdens deze maaltijd een nieuw verbond (het Nieuwe Verbond) heeft gesticht, kan erdoor van een verrassend antwoord worden voorzien. Voordat ik de onderdelen van de seder kort bespreek, geef ik een overzicht van beide evangeliieverhalen. Ter wille van de vergelijking met de sederliturgie deel ik beide verhalen op in tekstblokjes.

M1 (Matteüs 26: 21-25): Jezus en zijn discipelen gaan aan tafel. Jezus kondigt het verraad door Judas aan. Het steken van de hand in de schotel en de droefheid van de discipelen worden vermeld.

M2 (Matteüs 26:26) Jezus spreekt de zegen uit over het brood en deelt dit met zijn discipelen.

M3 (Matteüs 26:27-29) Jezus spreekt de zegen uit over de beker met wijn, zegt de woorden “dit is mijn bloed van het verbond” en laat de beker rondgaan.

M4 (Matteüs 26:30) Het gezelschap zingt de lofzang en beëindigt de maaltijd.

L1 (Lukas 22:14-18) Jezus en zijn discipelen gaan aan tafel. Jezus spreekt de zegen uit over de beker en laat die rond gaan.

L2 (Lukas 22:19) Jezus spreekt de zegen uit over het brood en deelt het met zijn discipelen.

L3 (Lukas 22:20) Jezus spreekt (nogmaals) de zegen uit maar nu over de “beker na de maaltijd”. Daarbij zegt hij: “deze beker is het nieuwe verbond in mijn bloed,” en laat de beker rondgaan.

L4 (Lukas 22:21-39) Er volgen nu gesprekken tijdens de maaltijd, die worden ingeluid door de aankondiging van het verraad door Judas. Na de maaltijd vertrekt het gezelschap.

We zien dat er met het blokje L3 iets vreemds aan de hand is. Daarin wordt de “beker na de maaltijd” gebruikt, terwijl de gesprekken aan de maaltijd nog moeten beginnen. We lopen de vijftien onderdelen van de seder bij langs en zullen dan zien hoe beide evangeliieverhalen daarin passen en wat er met dit blokje L3 aan de hand is.

1. *Inwijding van het feest.* De gebruikelijke zegen over de eerste beker wijn wordt uitgesproken: “Geprezen, Jij, EEUWIGE, onze God, koning

van de wereld, schepper van de vrucht van de wijnstok,” waarna de beker wordt leeggedronken. Dit is de beker en de zegen waarmee Lukas begint (blokje L1). Hier geen woorden over het verbond, want dat thema speelt bij deze eerst beker geen rol in de seder.

2. *Handen wassen.* De leider van de seder, wast de handen zonder een lofprijzing uit te spreken.

3. *Eten van lichte groenten gedoopt in zout water.* Lichte groenten (bijvoorbeeld peterselie) worden in een schotel zout water gedoopt en gegeten. Eerst doet de leider van de seder dit, daarna de andere deelnemers. Het zoute water is een herinnering aan de tranen van de Israëlieten in Egypte. Dit is het onderdeel waarmee Matteüs zijn verhaal begint (blokje M1). Jezus kondigt het verraad van Judas aan, heeft het over dopen van de hand in de schotel (met zout water). De droefheid van de discipelen sluit aan bij de tranen van de Israëlieten in Egypte.

4. *Breken van het middelste paasbrood.* Voordat de seder begon, zijn drie paasbroden (*matsot*) op elkaar gelegd. Het middelste van de drie wordt nu gebroken en een deel daarvan (de *afikoman*) wordt verstoppt om later na de maaltijd door de kinderen te worden gezocht. Men spreekt hier *niet* de zegen over het brood uit, omdat er nog niet meteen van gegeten wordt.

5. *Optillen van de sederschotel.* De sederschotel met daarop de diverse ingrediënten die in de liturgie een rol spelen, wordt omhoog getild en men zingt, kijkend naar de ongerezen paasbroden (*matsot*), het lied: “Dit is het brood van de vernedering dat onze voorouders in Egypte gegeten hebben.”

6. *Tweede beker en het verhaal over de uittocht.* Nu wordt de tweede beker wijn ingeschonken. Deze wordt niet direct gedronken. Eerst stelt de jongste deelnemer van het gezelschap (vaak een kind) de vraag: “Waarin verschilt deze avond van alle andere avonden?” (het bekende lied *Mahnishtanah*). Dan wordt het verhaal over de uittocht uit Egypte verteld. Daarna wordt het eerste deel van de Lofzang (*Hallel*) gezongen (Psalm 113 en 114). Zonder de zegen over de wijn nogmaals uit te spreken, wordt nu de tweede beker leeggedronken.

7. *Het wassen van de handen.* De eigenlijke maaltijd komt eraan: Alle aanwezigen wassen hun handen waarbij de gebruikelijke lofprijzing over het handen wassen vóór de maaltijd wordt uitgesproken. Dit was een rite die in Jezus’ tijd ter discussie stond. Wellicht kwam dit onderdeel in Jezus’ seder niet voor.

8. *De zegen over het brood.* Aan het begin van de eigenlijke maaltijd wordt de gebruikelijke zegen over het brood uitgesproken: “Geprezen, Jij, EEUWIGE, onze God, koning van de wereld, die het brood uit de aarde doet voortkomen.” Het brood wordt gebroken en gegeten. Beide evangelisten hebben dit onderdeel in hun verhaal verwerkt (blokjes M2 en L2). Omdat brood in een joodse context een symbool is voor iemands onderwijs, willen Jezus’ woorden: “Dit is mijn lichaam,” niets anders zeggen dan: “Houd je tijdens je maaltijden bezig met het onderwijs dat ik je gegeven heb en neem het tot je.” Met een nieuw verbond hebben deze woorden niets te maken.

9. *Het eten van bittere kruiden.* Er worden bittere kruiden (*maror*) gegeten, die eerst worden ingedoopt in een schotel met een zoete pastei, gemaakt van amandelen, appels en wijn (*charóset*). Deze pastei is onder andere bedoeld om de smaak van de bittere kruiden te verzoeten. De bitterheid van Egypte wordt opgeheven door de zoete smaak van de bevrijding.

10. *Eten van paasbrood met bitterkruid.* Ter herinnering aan de tempel wordt een gewoonte van Hillel gevolgd. Hillel was een van de grote joodse geleerden vlak voor de tijd van Jezus en qua opvattingen waren beiden zeer verwant. Hij was de grondlegger van het huidige rabbijnse jodendom. Op deze plaats in de seder had hij de gewoonte een stukje van het paaslam met bitterkruid (*maror*) en ongerezen brood (*matsah*) te eten. Ook van dit onderdeel is het de vraag of het tot de sederliturgie van Jezus heeft behoord.

11. *De gewone maaltijd.* Hier volgt de gewone maaltijd die men zo lang mag rekken als men wil. Tijdens dit deel kunnen er gesprekken worden gevoerd over allerlei zaken die men de moeite waard vindt. Bij Lukas gaat het dan om blokje L4. Aan het begin van deze tafelgesprekken vindt de aankondiging van het verraad door Judas plaats, maar zonder het indopen in het zout water en zonder de droefheid van de discipelen. Die thema’s spelen immers op dit moment in de seder geen rol. Ook de gesprekken tijdens de maaltijd die daarna volgen, behoren bij dit elfde onderdeel van de seder.

We zien nu nogmaals iets vreemds aan het blokje L3 met de beker wijn en de woorden over een nieuw verbond. Dat blokje zou moeten staan na onderdeel 8 (blokje L2) en vóór onderdeel 11 (blokje L4). Maar tussen de onderdelen 8 en 11 is er helemaal geen beker met wijn in de sederliturgie! We hebben hier te doen met een z.g. *glosse*, een latere toevoeging aan de tekst.

Overschrijvers van de handschriften van het Lukasevangelie hebben in het originele verhaal de beker na de maaltijd met de woorden over het verbond gemist. Ze hebben die aan het verhaal toegevoegd met een tekst die sprekend lijkt op een tekst uit een brief van Paulus (zie 1 Korinthiërs 11:23-26). Maar omdat zij de sederliturgie niet meer kenden, hebben zij deze beker op de verkeerde plek in de tekst gezet! Zij hadden dat beter bij onderdeel 13 kunnen doen, maar waren simpelweg niet meer op de hoogte. Dit stukje tekst (L3) heeft dus niet tot Lukas' oorspronkelijke verhaal behoort. Van het instellen van een "nieuw verbond" is daarom ook bij Lukas geen sprake.(*)

12. *Het zoeken van de afikoman.* Door de kinderen wordt het verborgen stukje brood (*afikoman*) gezocht, waarna er niet meer gegeten mag worden.

13. *Derde beker en het dankgebed.* De derde beker wijn wordt nu ingeschonken en het dagelijkse dankgebed na de maaltijd wordt uitgesproken ter afsluiting van de maaltijd. Dit gebed bevat drie lofprijzingen over: 1) het voedsel; 2) het verbond, de Tora en het land Israël; 3) het herstel van Jeruzalem, de tempel en het koningschap van David. Daarna wordt de beker leeggedronken. Matteüs heeft deze beker vermeld (blokje M3). Dat het hier inderdaad om het dankgebed na de maaltijd gaat, wordt onderstreept door Jezus' woorden over het verbond (26:28). Thematisch hangen die samen met de inhoud van de tweede lofprijzing van dit dankgebed, die ook over het verbond gaat. Merk op dat in de originele tekst van Matteüs staat: "Dit is mijn bloed van het verbond," en niet zoals in sommige vertalingen: "Dit is het bloed van mijn verbond." Jezus zegt hier dus dat hij bereid is zijn bloed te geven (te sterven) voor het aloude Toraverbond van Mozes en Israël met de Eeuwige. Hij was er beslist niet op uit een eigen, ander, nieuw verbond te stichten.

14. *Vierde beker en de lofzang.* De vierde beker wordt ingeschonken, waarna het tweede deel van de Lofzang (*Hallel*), dat bestaat uit Psalm 115 t/m 118, wordt gezongen. Daarna volgt de zegen over de vierde beker wijn en wordt deze leeggedronken. Matteüs vermeldt de Lofzang na de maaltijd (blokje M4).

15. *Afsluiting.* De seder wordt besloten door elkaar toe te zingen dat men de seder "volgend jaar in Jeruzalem" hoopt te vieren. Deze gewoonte heeft waarschijnlijk in Jezus' tijd niet behoord tot de seder in Jeruzalem, maar de "thuisblijvers" elders in het land en in de diaspora hebben dit elkaar ongetwijfeld toegewenst.

We zien dat Matteüs en Lukas hun verhaal over Jezus' laatste sedermaaltijd hebben opgebouwd elk met andere onderdelen van de sederliturgie. Dat roept de vraag op wat beide evangelisten daartoe heeft bewogen. We zagen dat geen van beiden de bedoeling had steun te geven aan de opvatting dat Jezus tijdens deze maaltijd een nieuw verbond zou hebben gesticht ter vervanging van het oude Sinaiverbond. Maar wat zit er dan wel achter hun verschillende weergaven? Zeker niet het historische verloop der gebeurtenissen. Dat was voor hen als joodse verhalenvertellers van veel minder belang dan de betekenis van Jezus' leven en dood doorgronden met behulp van de sederliturgie. Hun verschillende weergave heeft alles te maken met hun meningsverschil over de messiaanse strategie die Jezus in hun ogen had verkondigd en voorgeleefd. Voor Matteüs lag de sleutel tot de messiaanse tijd bij Mozes in het leerhuis, voor Lukas lag die bij Elia in de samenleving. Het is een oud meningsverschil dat nog steeds actueel is zowel in het jodendom als in het christendom. In de rabbijnse literatuur komen we het tegen in de vraag: "Wat is belangrijker, Tora studeren of Tora doen?" Helaas ontbreekt hier de ruimte om daar verder op in te gaan. De inhoud van dit artikel is uitgebreider te vinden in mijn onlangs heruitgegeven boek *Christendom à la Jezus* (zie mijn website www.petervantriet.nl).

Ik wens u allen een vreugdevol pèsach en een zalig pasen.

(*) Die glosse begint al eerder in de tweede helft van vers 19, maar voor de eenvoud heb ik mij hierboven beperkt tot vers 20.

Haggada uit de 14e eeuw, Duitsland

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.H. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester, administrateur a.i.)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur a.i. mw. Sandra Prins via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.H. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor ons werk zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op rekening NL07INGB0000259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt begin juli 2017. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt ad interim verzorgd door Sandra Prins te Zwolle. Zij is te bereiken via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Nieske Willems. Abonnementen lopen per cursusjaar (september t/m juli). U kunt uw abonnement te allen tijde schriftelijk opzeggen. Uw abonnement stopt drie maanden na ontvangst van uw opzegging. Bij voorkeur ontvangen wij uw opzegging voor 1 september (start van een nieuw cursusjaar).

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Henrike de Graaf, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Wim Neevel (voorzitter).

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Johan Dekker. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDELEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).